

Академик Љубомир ЗУКОВИЋ

Академија наука и уметности Републике Српске
Бања Лука

И НАУЧНИК И УМЕТНИК

Пљевљацима свакако служе на част први нараштаји њихових синова и кћери који су стицали образовање на Београдском универзитету. Међу њима, ипак, предњаче Милка Бајић-Подерегин и Танасије Ј. Пејатовић. Овај последњи се, заправо, с обзиром на то да је умро врло млад, могло би се рећи, само најавио. Учинио је то тако моћно и зрело, да је тиме што је стигао да уради у своме кратком веку заузео значајно место међу следбеницама свога знаменитог учитеља Јована Цвијића. На томе му људи његовог ужег и ширег завичаја треба да буду захвални, па је стога сасвим оправдано што Пљеваљска гимназија, чији је он био и први директор, носи његово часно име. То је до те мере и оправдано и логично да је право чудо како се у оно време могло десити и опстати, кад су пред именима месних партизанских величина морали да устукну и Вук, и Доситеј, и свети Сава, и патријарх Варнава.

Дубоку је бразду у науци био заорао млади Танасије Ј. Пејатовић, и то у времену и на простору који нису били нимало склони ономе чиме се он бавио, а ја управо о томе и имам намеру да говорим. Истовремено, то значи да овде нећу говорити о његовом главном делу, *Полимље и Појтарје*, већ о два мања рада посвећена манастирима *Сојоћани* и *Давидовица*, која су настала, како је и сам писац назначио, из његових „путних бележака“. Написани су током 1901. године, а први пут су штампани у часопису *Нова искра*, чији је власник и главни уредник био Риста Ј. Одавић, 1903. године, одакле су прештампани у *Брезничким записима* у броју 3 1991. године; дакле деведесет година након њиховог настанка. У Одавићевој оставштини сачувано је и Пејатовићево пропратно писмо уз послане радове, које ћу овде навести у целини. Оно досад нигде није објављено, а гласи:

Поштовани Г. Уреднице,

У прилогу са овим писмом, шаљем Вам опис манастира Сопоћани, а уз то слику и план, у намери да видите хоће ли све то моћи да уђе у ваш цењени

лист „Ново искру“. Има томе две године дана од како сам путујући по Старој Србији, посетио већину старих српских манастира и прикупио о њима доста података. Заузет послом те податке све до сада нисам имао кад сређивати. Пошто уз те податке имам и приличан број слика: сопствених цртежа или фотографских снимака, то сам мислио да би било штета не објавити и њих кад у многome допуњују и објашњавају описе. Према истакнутом задатку Вашег листа а и према материјалу који сте досад у њему објављивали, мислим да Вам неће бити на одмет ови моји прилози тим пре, што се о старим српским манастирима у Старој Србији до сад врло мало зна у нашој књижевности. Као што видите опис манастиру није стручњачки пошто ти ја нисам стручњак у том послу. Такав опис извесно не би ни пристајао за Ваш лист, већ опис популарно изложен и нестручном читаоцу разумљив. План и овакав какав је ипак не би било рђаво такође унети – само, наравно, умањен за половину или трећину – јер ће читаоцу јако помоћи да боље разуме и схвати и облик и слог и распоред ове красне српске задужбине.

Ако видите, дакле, да ће за Ваш лист пристајати оваки описи са сликама, Ви ћете ми извесно одговорити бар на дописници о томе, да бих могао и остале податке на овај начин сређивати и слати Вам их. Надајући се да ће ови моји прилози наћи места у Вашем листу, уз слику Сопoћана шаљем Вам унапред, без описа, слику манастира Давидовице код Бродарева на Лиму (задужбина Дмитра сина Вукана Немањића), пошто ће за изладу слике требати више времена.

У противном случају, ако ове прилоге не би били вољни узети у Ваш лист, молим Вас сачувајте их и предајте личности коју будем опуномоћио.

Примите Г. уреднице, уверење одличног поштовања од Танасија Ј. Пејатовића, професора и директора српске ниже гимназије у Пљевљама.

11. II, 1903.

Пљевља

Пејатовић верује да је Рус Александар Фјодорович Гиљфердинг „први од путника, што се нешто јаче интересују српским старинама, посетио манастир Сопoћане“. Није то, додуше, у то време било ни једноставно, ни безопасно, јер су, вели, „тамо Турци толико дивљачни и разуздани“ да је пут од Пазара до Сопoћана, и онда кад се Пејатовић на њега одлучио, без оружане пратње био препун опасности. Готово сам сигуран да писац не мисли овде на Турке Азијате, него на исламизиране некадашње наше сународнике, који су тим именом сами себе дуго називали; све док је трајала турска власт у нашим крајевима.

Срећом, баш тада стигао је у тај крај султанов изасланик Шемси-паша са задатком да „стиша анархију“, која је, очигледно, била узела маха чим је за њу и цар био чуо. Захваљујући томе, Пејатовић је посетио, описао и чак

цртежом представио изглед манастира који је, иначе, затекао у рушевинама. Стање манастира у односу на Гиљфердингово сведочење о њему од пре три и по деценије знатно се изменило, наравно, нагоре.

Пејатовић, очигледно, ни у један посао није кретао с грлом у јагоде. Претходно је добро проучио Гиљфердингово сведочење, кога је поштовао и ценио, истичући да је он „врло паметан и смишљени човек“, али му то нимало није засметало да ствари види и протумачим унеколико друкчије од свога цењеног претходника.

Пејатовић није хладни посматрач, него узбуђени и растужени сведок над крхотинама једне некада моћне културе и духовности. Изглед сваке рушевине из дрвених времена, вели он, „изазива у човеку некаква тужна осећања, осећања непостојаности, смрти, ништавила светског; али кад смо поред рушевина које сећају на давну прошлост српску и јасни су сведоци некадашње јаке културне снаге српске у крајевима где данас једва тиња српски живот, онда нам се нехотице појачавају та осећања туге“. Од овако отвореног изражавања снажног српског родољубља многи би се Пљевљаци чак и данас уздржали, а камоли у време владавине овим крајевима султана Хамида. О локалним моћницима да и не говоримо.

За живопис манастира *Сојоћана* Пејатовић каже да га је „време прилично добро сачувало и да није било“, наставља, „дивљачких Турака који су ножевима, наџацима и куршумима очи копали мртвим ликовима, могло би се данас одабрати дивних примерака старог српског сликарства“. Боје су, сведочи даље, местимично толико свеже, „као да је скорашњи рад какав“. Ликови на фрескама су природни, лица су им заобљена, тако да, према Пејатовићевој оцени, „немају ничег заједничког са оним византијског стила: истањених и неправилних делова тела, смежураних и наказних ликова“.

На спољашњем зиду манастира затекао је добро очуване ликове светог Симеона у монашкој ризи, затим лик ктитора манастира, краља Уроша I, у калуђерству такође названог Симеон. И он је у монашкој ризи, а до њега је лик монахиње Јелене, „извесно његове жене“, закључује исправно Пејатовић. С десне, пак, стране су ликови цара Душана, сина му Уроша и жене, царице Јелене. „Све троје су, сведочи Пејатовић, у владалачком раскошно окићеном оделу“. Из овога је уследио исправан закључак „да сав живопис није из доба кад је грађена црква, него је доцније додаван“. То се, вели, „и на први поглед може познати“, јер је старији живопис „редовно бољи од новијега, трајнији и живљих боја, гдје није почађао“. Вредно је овде истаћи, што је Пејатовић пропустио да учини, да се у манастиру *Сојоћани* налазе сачувани и најстарији српски поморско-библијски мотиви, насликане шездесетих година тринаестог века.

Пејатовић исправља Гиљфердинга, који је *Сојоћане* прогласио задужбином Стефана Првовенчаног, у калуђерству названог Симоном, и исправ-

но закључује да су *Соџоћани* задужбина краља Уроша I, његовог најмлађег сина, рођеног из брака са Аном Дандоло. Он је, као што се зна, на српском престолу наследио старијег брата Владислава. Познато је да се краљ Урош I, око 1250. године, оженио француском принцезом Јеленом Анжујском, рођаком француског краља Луја IX и Карла I Анжујског, краља Сицилије и Напуља. Након што га је син Драгутин збацио с престола, замонашио се и добио име Симон. Умро је 1. маја 1277. године, а тело му је касније пренесено у његову задужбину, манастир *Соџоћане*.

Пејатовић је забележио и народно предање, по коме је *Соџоћане* опљачкао и попалио Синан-паша, онај исти злогласни паша који је спалио и мошти Урошевог стрица светога Саве, као и многе друге српске светиње. „Пошто је, веле, попалио све српске манастире за које је дознао, враћао се натраг, преко Пазара у Цариград. Сопоћани су били забачени и било је спутно у њих свраћати, зато паша ништа о њима није ни знао, па је већ хтео продужити пут ка Митровици. Али кад је био преко Рогозна, чује јеку звона иза леђа и запита пратњу откуда је то. Казали су му да се то радују сопоћански калуђери што их је зла коб од паше разминула, те се паша натраг врати и попали Сопоћане и пороби калуђере“, верно је Пејатовић забележио народно предање које је тих дана чуо.

Да је Танасије Пејатовић, ипак, више песник него стручњак за средњовековно српско неимарство и сликарство, осим онога што је сам истакао у писму Одавићу, посведочиће и ово место из његовог описа манастира *Соџоћана*. — „Био сам се одвојио од друштва и у тишини занео око разгледања опалих зидина, савијајући бршљан и павиту, кад зачух неко лагано шуштање иза мојих леђа. Окренуо сам се и видео у разграђеном олтару крај престола чудну неку људску прилику, како метанише, шапће молитве и љуби хладне стене. Стар и немоћан, у сељачким хаљинама — гаћама и кошуљи седе и прљаве браде, дуге и замршене косе. Ускоро се лагано диже и поче склањати распуштене гране и растушено камење које је пало са зидова и из крова, и то све тихо, нечујно као каква сенка“. Био је то поп Радисав, који је четрдесет година, упркос свим невољама и опасностима, био и једини посетилац светога храма, „једини бранитељ и чувар“ његових зидина. Манастир је сведочио о прошлости, а поп Радисав о тужној садашњости, али и о снази којом су та жаришта српске средњовековне културе и духовности деловала на бројне нараштаје.

И приказом посете манастира *Давидоваца* Пејатовић је још упечатљивије потврдио свој литерарни дар, изузетну моћ запажања, добро познавање људи и прилика, па чак и смисао за благи хумор кад говори о себи, својим сапутницима и домаћинима. Забринут за то како ће неповерљиви и сумњичави мештани примити њега и његову пратњу, Пејатовић вели: „Како ћемо и шта ћемо? Док једва загонетку ријеши брат Васо: пронађе он неког свог

кума у селу Гробницама код Давидовице, старога кума чије се кумство већ заборавило, те дај обнављај. Управо сва се тројица унапријед окумисмо са њим, па хајд' куму на тефериц'.

Читаш даље Пејатовићев опис и готово помислиш како све ово не пише географ и етнограф, него песник, а онда ти одједном буде јасно да његово перо истовремено вуче и научник и уметник, да је у питању добар ђак још бољег учитеља. Мало, мало, па се распева: „Дивна је долина лимска у овом свом средњем току. Стране су јој благих нагиба, пошумљене и засејане раштрканих селима, а Лим зелен, тих, тихан; у летње доба кад смо пролазили, провлачи се и тек овде-онде удари о коју стрмен, о који крш, па сјетно зашущти, па онда опет мирно, мирно... Боже, мислиш: да мирне и тихе ријеке!... А луда је погдјекад, да луђа бити не може: хуји, чупа, ломи, обара, носи... Страхота божја!“

Након овог лепог и задивљеног песничког приказа Лимске долине „у свом средњем току“ уследила је недвосмислена потврда научничке истинољубивости и непристрасности Танасија Пејатовића. У приказу своје посете *Сојоћанима*, видели смо, у неколико наврата је истицао дивљачку осиноност и разузданост Турака, односно домаћег муслиманског живља. Ако би се какав Србин осмелио само да се приближи манастиру, „тај им је, вели, лако могао бити згодан нишан са њихових чардака у близини Сопоћана“. И без тога они у доколици, тек забаве ради, „погађају нишан у прозоре сопоћанске“. Стога се, вели, и прибојавао да ће на нешто слично, или, не дај, Боже, још и горе, наићи кад су се запутили у посету манастиру *Давидовици*, али се десило сасвим обрнуто: „Ми смо се, вели грдно преварили шта сумњамо у мирољубивост гробничких мухамедоваца. Красни, питоми људи. Дошли су нам одмах на добродошлицу као и православни; љубазно су се питали са нама и молили да их посјетимо. Кум и остали православни сељани нису могли да се нахвале како са њима лијепо живе; ни жене им се чак од њих не крију“. Истина је увек пожељна и лековита, па чак и кад је горка, а ова је и пријатна и охрабрујућа. Утисак ме, чини ми се не вара: Пејатовић је радостан што ову лепу и охрабрујућу истину може да саопшти, као што је био тужан кад је у тексту о *Сојоћанима* морао да сведочи о супротним појавама.

Наставља се ред струке и науке и ред поезије, боље рећи науке у поетском руху, која се у том облику најлакше и најбрже прима. Изненадни сусрет са манастиром *Давидовицом* Пејатовић овако описује: „Дивљи предно. Високо се надвиле уокруг Вучје главе, Обитка, Соколоваче и Коњске главе, а наизмјенице по њима: крш, густа шума, рудине, пропланци, питоме луке, а у дну те слике – развалине. Стрче греде са кубетом, расуло се камење у наоколо, зидине обрасле копривом и грмењем, а на врху се узвисиле танка јела и бреза, пришле једна уз другу некако тужно, као да нешто оплакују“.

Одмах из овог записа из кога, на самом крају, одјекују лирски тонови, уследио је дослован навод из познатог *Врхобрезничког летописа*: „Син великог жупана Немање Влкан, брат првовјенчаноме краљу Стефану. Сеј же Влкан велики кнез роди сина Дмитра жупана в иночком образу је наречени Давид, иже сзда црков светога Богојављенија при рјецје Лим, в мјесте Бродарјево“.

Пејатовић зна да је Вукан, осим Димитрија, имао још два сина: Ђурђа и Стефана. Савремени историчари их зову Ђорђе и Стефан, али на основу доступних му извора није о њима више ништа могао да каже. Веровао је да „о њима историја само нагађа“. Данас се, наравно, зна много више и о Вукану и о његовим синовима. Вукан је, још док му је отац владао Србијом, добио на управу удеону кнежевину која је обухватала Зету, Травунију, Хвосно и Топлицу. Наследио је чак и титулу краља, коју су владари Дукље носили још од 1077. године. Ту је титулу од 1208. године носио и његов, највероватније, најстарији син Ђорђе, за кога се поуздано зна да је сахрањен у манастиру *Сойоћани*, задужбини његовог стричевића краља Уроша I. И његов брат Стефан, ктитор манастира *Морача* (1252), такође је носио краљевску титулу.

Димитрије, или Дмитар, како га зове Пејатовић, вероватно најмлађи Вуканов син, имао је титулу жупана. Он се под старе дане замонашио и добио монашко име Давид. Из једног документа, нашао га је у Дубровнику и објавио у *Сйоменику*, књ. XI, Константин Јиречек, види се да је монах Давид још био жив 1286. године, а Пејатовић верује да му је тада било „најмање до 80 година“. Смрт га је, претпоставља, задесила „на путу ка Светоме гробу, далеко од његове отаџбине и задужбине“.

С пуно пијетета и радозналости разгледа Пејатовић задужбину Немањиног унука. „Горео сам, каже, од нестрпљења нећу ли наћи надгробни запис и прелетао сам очима зидове и подове“. Живопис је био готово сасвим збрисан; „тек понегдје види се рука или пола главе каквога свеца“. Радознали научник се љубопитљиво загледа у сваку појединост. Присутни ћуте и пажљиво прате сваки његов покрет. Изненада на једној плочи која је до половине била замакла у земљу, након што ју је уз помоћ присутних журно очистио од земље, успева да прочита: „Мица мајеви дн престаи се роб бжи Дмитрие а зовом Вратко“. У откривалачком заносу и узбуђењу Пејатовићу одједном „сину кроз главу“ да би то могао бити „натпис над гробом Вратка, оца кнегиње Милице“.

Откривање једне занимљиве историјске чињенице приказује се живо и непосредно, стилем расног приповедача. – „Преписах и усправих се. Сељани зинули и гледају у мене.

– Знате ли, браћо, шта ово пише овдје? На овој плочи пише да под овим развалинама леже кости Југа Богдана, оца царице Милице. – Сви се згледаше и поћуташе.

– А је ли Југ Богдан погинуо на Косову? – додаде један из гомиле. Ја се мало збуних, али се брзо опоравих:

– Јесте погинуо на Косову, али су му тијело пронашли, донијели овдје и закопали.

– Боже, валимо те! – чуше се гласови.

Слика је и упечатљива и необична. Радознали млади научник у трагичком заносу, окружен простим и неуким светом, који то не може на прави начин да разуме. Зато један од присутних, гледајући Пејатовићеву журбу и радосно узбуђење при чишћењу записа на плочи, узвикује: „Е туј ће, бели, бити пара!“ Човек који и такву појединост запази и успе да је на прави начин и на одговарајућем месту саопшти, сасвим сигурно има књижевног дара. А његов текст *О ђесми и ђевању* показује да он има, осим љубави за књижевност, и завидно књижевно образовање. О тој љубави на најбољи начин посведочиће следећи навод: „Кад је Бог створио човека није га могао племени-тијим и лепшим даровима даровати, него што су песма и певање. Тиме га је божанство приближило себи, тиме га је битно одликовало од осталих живих створова. Песма је божански дар у човеку. Кад је род људски био огрезао на земљи у Адамовом греху, а живот му додијао и постао несносан, Бог је онда у безграничној милости својој послао на земљу своју најмилију ћерку поезију, и са њеним доласком на земљи као да је ново сунце почело сијати“.

Пејатовићу је, ипак, најближа српска народна песма и ја, који већ пола века најрадије пливам и роним по пространом мору гусларских десетераца, одговорно тврдим да ју је он сасвим добро и познавао и разумевао. Отуда и његова смела тврдња: „Данас нема иоле образованијег човека који не познаје српско народно песништво, јер ко не познаје српско народно песништво не познаје српски народ ни његову историју“. У потврду високе вредности наших народних песама позвао се и на чувену изјаву Јакова Грима да ће Европа учити српски језик због српских народних песама.

Али да се вратимо његовом опису манастира *Давидовице*. Данас се већ сасвим поуздано зна да је Вуков син жупан Димитрије, односно монах Давид, 1281. године подигао на Лиму манастир посвећен Благовештењу, који је касније по своме ктитору назван *Давидовица*. Његов син је кнез Вратислав, који роди сина Вратка, оца жупана Николе и Милице, жене кнеза Лазара Хребљановића. Милице је, према томе, најстарији Немањин син, Вукан, чукундеда.

Наставак Пејатовићеве приче о манастиру *Давидовица* је прилично тужан, мада се, при крају, оглашава и једна шаљива струна. Црква се, сведочи, „лишена свакога надзора“, почела сама од себе урушавати, а околни Срби, немоћни да то зауставе, сели би на њене развалине „и плакали“. Узроци пропадања српских светиња у прошлости били су бројни, а Пејатовић истиче оне који су се њему учинили најбитнијим: „Грчке владике слабо су се

оствртале на ове старе српске задужбине, а прости сељани нити су умјели, нити имали пута да добију допуштење из Цариграда за оправку. Вријеме опет није имало кад да чека, него је отпочело свој посао – рушење“.

У даљем приказу остатака овог древног српског манастира Пејатовићев смисао за хумор неосетно прелази у благу иронију. Испод већ готово сасвим несталих манастирских конака открио је чврсте зидине засвођених и добро очуваних подрума. Из тога се, закључио је, види да су калуђери „кроза сва времена јако цијенили подруме“. Како се у присојима изнад манастира примећују и остаци „задивљале лозе“, а ниже богомоље се очувао и „врло добро озидан рибњак“, уследио је Пејатовићев закључак да се, богме, старац Давид „знао побринути за своју испосничку душу“.

Ако овим местом Танасије Пејатовић данашњем читаоцу измами и осмех, његово, сасвим неочекивано, уверење да више никад неће видети *Сојоћане* и врело Рашке буди у нама сету и наводи нас на то да се запитамо: откуда писцу та видовитост и тако снажно предосећање скорог краја? А величанствени и прелепи приказ врела Рашке Пејатовић је представио и као занесени географ и као одушевљени и узбуђени песник: „Дивна слика! У силним млазевима вода избија из кречњачких пукотина и једне пећинице, па се хучно стропоштава са висине од неколико метара; изгледа вам да није вода него некаква бела снежна течност. Одмах после пада губи се у густим шумарцима из којих вире кровови малих сеоских воденица“.

Танасије Пејатовић у ова два своја рада није сведочио само о манастирима *Сојоћани* и *Давидовица*, што је само по себи драгоценост, него је дао ширу слику и времена и људи. Учинио је то веома надахнуто и оштроумно. Кретао се сигурно кроз српску средњовековну историју, показујући не само да је добро познаје него и да је ваљано разуме и тумачи. Он пише лако и разговетно, местимично досежући сликовитост и сугестивност казивања расног приповедача. На тај начин се и он придружио бројној групи даровитих Срба због чије преране смрти с разлогом жалимо и увек се изнова питамо: шта би тек успели да остваре да су којим случајем поживели дуже?

Таква питања, наравно, увек остају без одговора, па би их стога, кад не би била израз дивљења и признања онима који су им повод, бесмислено било и постављати. Једно се чини несумњивим: Пре више од једног века Танасије Пејатовић, као професор и први директор Српске гимназије у Пљевљима, оним што је у свом кратком веку остварио поставио је у високу норму свима онима који су у ту установу улазили после њега у истој улози. Било би добро кад би они то имали на уму, а још боље кад би тој високој норми били дорасли.

Ljubomir Zuković

BOTH SCIENTIST AND ARTIST

Summary

The matter is about Pejačević's description of two monasteries Sopoćani and Davidovica, published at the beginning of the last century in the Iskra journal. Descriptions have many interesting and important details about the sight of those places of worship at the time of Pejačević's visit, and about neighboring people, tradition and historical facts of their founding. The text possesses undoubted literary quality for everything is described lively and inspired.

For the first time in this article Pejačević's letter is published, unknown until now, sent to Risto Odavić, the editor in chief and the owner of the Iskra journal which illustrates not only the conception of two descriptions, but also young Pejačević's way and quality of scientific interest, who was the one of the most talented Jovan Cvijić's disciples.